

Den nuancerede forfatter og den énsidige foredragsholder

Om Pontoppidans syn på præster i det litterære værk
og i foredraget “Kirken og dens Mænd”

NILS GUNDER HANSEN

INDLEDNING

Henrik Pontoppidan var præstesøn og skriver meget om præster i sine litterære værker. Og hvordan så Pontoppidan så på præster, kristendom og kirke? To stærkt modsatrettede synspunkter melder sig umiddelbart: Som en allieret af Georg Brandes og som en af “Det Moderne Gennembruds Mænd” havde Pontoppidan stærkt kritiske synspunkter omkring religion, kirke og præster. Med sine talrige satiriske portrætter af hykleriske eller oppustede præster er han en væsentlig stemme i sækulariseringen af Danmark. På den anden side kan man gennem forfatterskabet spore en vis ambivalens over for Brandes, fremskridts-idealene og rationaliseringen af samfundet og tilsvarende en vis sympati over for religion og spiritualitet. Han passer ikke så godt ind i rollen som sekulær kritiker i den radikale tradition.

Pontoppidans familie- og slægtsbaggrund kan give en psykologisk nøgle til hans syn på præsterne. Han var ikke alene præstesøn; han kunne datere sine præsteforfædre 300 år tilbage i tiden. En af hans berømte forfædre, Erik Pontoppidan (1698-1764), blev biskop i Norge og skrev en meget indflydelsesrig kommentar til Martin Luthers lille katekismus. Henrik Pontoppidan havde en dyb og personligt funderet fortrolighed med den særlige danske præstegårdskultur. Han blev ikke selv præst, men som forfatter fik han, som Flemming Behrendt smukt har formuleret det, på en måde hele Danmark som sit sogn (Behrendt 10)

Måske er Pontoppidan dermed forløber for en moderne holdning, når det kommer til danskernes forhold til den nationale-religiøse arv. Danskerne er kristne, men de er ikke religiøse, som paradokset er blevet formuleret (Jenkins, Zuckerman). Nyere forskning peger på en forklaring, der har at gøre med udviklingen af

den danske velfærdssamfundsmodel, hvor lutherske, pietistiske og grundtvigianske traditioner på forskellig vis har præget det moderne og sekulære samfund med sine normer uden at de længere er genkendelige som kristne (Petersen, Korsgaard, Fukuyama). Dette får dog ikke flertallet af den danske befolkning til at vende folkekirken ryggen. Medlemskabet ligger i disse år på omkring 72%. “Jeg er kristen, fordi det er nu en gang vores kultur”, er et udsagn, der er typisk for den danske kulturkristendom.

I 1914 holdt Pontoppidan et af sine meget sjældne offentlige foredrag. Titlen på foredraget var “Kirken og dens Mænd”, og det var et voldsomt angreb på den danske evangelisk-lutherske folkekirke og dens repræsentanter¹. Skulle man vurdere alene ud fra dette foredrag, var Pontoppidan virkelig en uforsonlig kritiker af kristendom og kirke. Men som antydnet oven for udviser forfatter-skabet som helhed mere ambivalens og kompleksitet, hvad præsterne angår. I denne artikel vil jeg udsætte “Kirken og dens Mænd” for en nærlæsning: Hvad siger Pontoppidan, når han udtaler sig i klar tekst? Kan man genkende romanforfatteren i foredragsholderen eller netop ikke? Men inden da vil jeg forsøge at beskrive Pontoppidans kunstneriske holdning til præsterne på et mere generelt niveau.

PONTOPPIDANS PRÆSTER

I et essay om Marilynne Robinson og hendes roman *Gilead*, hvor hovedpersonen er en gammel præst, har den engelske litteraturkritiker James Wood en interessant passage om præster, herunder præster i skønlitteratur:

“Idet jeg voksede op i et religiøst hjem, blev jeg vant til synet af præster. Jeg syntes dog altid, de var fascinerende og lettere frastødende. Den begravelseslignende uniformering, der er beregnet på at tilhulle selvet i et klæde af farveløshed, afføder samtidig en enorm opmærksomhed på selvet. Det virker som om ydmyghed er gjort af det samme klæde som stolthed. Og da ego’et er umuligt at holde nede, fordi ego’et er verdsligt, har det en tendens til at bule ud i særlige former, når det religiøst søges holdt nede. De præster, jeg kendte, praktiserede selvfornægtelse, men de perfektionerede samtidig en ego’ets stille dans. De var beskedne, men pompøse, blide men tyranniske – en af dem blev vred, hvis han blev forstyrret på en mandag – og fromme men vidende. De fleste var gode mænd og helt sikkert mindre syndige end gennemsnittet, men de specielle begrænsninger ved deres kald skabte nogle særlige muligheder for forløsning eller udslip.

Det er sandsynligvis en af grundene – hvis vi ser bort fra romanforfatteres sekulære stridbarhed – til at præster i fiktion i overvældende grad ses som komiske, hykleriske, upassende verdslige eller lidt dumme. En anden grund er, at fiktion

1. “Kirken og dens Mænd” blev genoptrykt i 1984 med et forord ved H.P. Rohde, som var bibliotekar, kunsthistoriker og søn af Pontoppidans nære ven, maleren Johan Rohde. Forordet “Om Kirken og dens Mænd” fortæller hele historien om foredraget og er min hovedkilde til denne artikel, hvad foredragets kontekst angår. Forordet kan læses på Pontoppidan Netstedet https://www.henrikpontoppidan.dk/text/seclit/secartikler/rohde_h_p/kirken.html

har brug for egoisme, forfængelighed, fordærv for at kunne fremmane drama og komedie; vi vil have vores grave forsvarligt kalkede.”² (Wood 447, min oversættelse)

Det er klart, at Pontoppidans litterære præste-karakterer har en mimetisk eller illustrativ dimension, der ud over at afbilde faktiske eller mulige præster kan indeholde psykologiske, sociale, teologiske, kirkelige, satiriske osv. elementer med forskellige nuancer af sympati og kritik. Men kan man også skrive om andet end præster ved at skrive om præster?

Jeg tænker ikke her på, at man kan skrive om “la condition humaine” gennem en særlig prisme (“ja, han er præst, men når alt kommer til alt, er han et menneske som du og jeg”), altså det pastorale som en særlig overflade på det menneskelige. Nej, når et fænomen som “præster” findes i vores kultur, bliver en helt særlig konfiguration af paradokser, udfordringer og dilemmaer i det menneskelige felt åbnet for litterær udforskning. Det præstelige ego’s mere eller mindre stilfærdige dans udgør et godt materiale for en romanforfatter. Man behøver derfor ikke være besat af præster for at have lyst til at skrive meget om dem.

I den katolske kirke bliver præstens position som en “outsider” symbolsk forstærket gennem cølibatet. Sådan er det som bekendt ikke i de lutherske kirker. Med muligheden for at blive gift kommer præsterne til at udgøre en “stand” med en særlig kultur omkring familie og husholdning. Dette forhold markerer en radikal forskel mellem kirker og måske endog kulturer i Europa, mellem den latinske og katolske kultur i Sydeuropa og den tyske og protestantiske kultur i Nordeuropa.³

Ved at blive gift bliver præsten verdslig (verden lig) på en meget fundamental måde. Han er hinsides kyskheden, og han er måske glad for mad og drikke og – Gud forbyde det – kvinder. Pontoppidan kredser om præsternes “verdslige” tilstande på en spottende vis, hvor det kan virke som om et asketisk ideal er den underliggende norm for hans kritik. Men han er samtidig fascineret af de præster, der skandaliserer standen og dens decorum: den kontroversielle præst, den gale præst, reformatoren og den omvandrende prædikant.

I sit forhold til kristendommen synes Pontoppidan på én gang at være “kold” og “varm”: Når det kommer til trosindhold, dogmer og intellektuel tilgang står han uden for, men hvad angår følelser og fortrolighed er han inden for (præstegårdens mure). Han kan læses som en skarp opponert til kristendommen i den radikale tradition fra Georg Brandes, men han er samtidig en arving til Søren Kierkegaard med dennes uforsonlige kritik af alle de hykleriske og magelige præster, der ikke lever op til de radikale kristne fordringer. Han er ikke ateist eller religionskritiker i de almindelige betydninger af disse ord. Hans barndoms religion fascinerer ham som en livsform, et miljø, en anstødssten. Især synes han interesseret i dens

2. Wood spiller her på Mattæus-evangeliet, kap. 23, v. 27: “Ve jer, I skriftkloge og farisæere, I hyklere! thi I er ligesom kalkede grave, der jo udvendigt ser kønne ud, men indvendigt er fulde af dødningeben og alskens urenhed.”

3. Det årlige sommermøde i Pontoppidan Selskabet, hvor forskere og lægfolk mødes for at diskutere og fejre Pontoppidan, havde i 2021 besøg af to spanske Pontoppidan aficionados, og de fortalte, at set fra deres katolsk-kulturelle baggrund var det særdeles eksotisk at læse om alle disse danske præsters kone, børn og husholdninger.

iboende mulighed for radikaliserings og selvoverskridelse. Det er, som om netop denne religion er hjemstøgt af en slags "auto-immun-syndrom"; man kan aldrig vide, hvornår "evangeliet", f.eks. i skikkelse af lægmandsvækkelser, forlader kirken og går ud på vejene som Jesus gjorde i sin tid.

Præsterne i Pontoppidans litterære værker er et stort emne, som overskrider rammerne for denne artikel. Men en hurtig overflyvning af de forskellige præstetyper kunne udmunde i et forslag til følgende liste: 1) system-repræsentanterne, herunder også biskopper, provster, kapellaner og degne som er meget embedsmandagtige; de vil ofte være loyale over for systemet, men de kan også forfølge personlige politiske interesser som biskoppen i *Det forjættede Land*, der gerne fortolkes som et portræt af den faktiske biskop D. G. Monrad (1811-1887), 2) de (selv)behagelige og populære præster fra den grundtvigske bevægelse med pastor Blomberg fra *Lykke-Per* som det måske mest åbenlyse eksempel, 3) drømmere, fantaster og galninge, der er på vej mod en Jesus-identifikation med Emanuel Hansted fra *Det forjættede Land* som inkarnationen, 4) fanatikeren som kan udgøre en fare for andre mennesker, herunder sine nærmeste, fordi han er så påtrængende i sin omvendelsesiver (pastor Gaardbo fra *De Dødes Rige*), 5) de kontroversielle og oprørske og på grænsen til gale præster (Müller fra *Isbjørnen*, Fjaltring fra *Lykke-Per*, Vestrup fra *De Dødes Rige*), 6) den intelligente observatør af de andre præster ("pater Rüdeshimer" fra *Det forjættede Land* og til en vis grad provst Tønnesen fra samme roman), 7) den intrigerende lægmand som ikke selv er præst (væver Hansen fra *Det forjættede Land*), 8) sidst men ikke mindst, og det er måske den standard eller default-model som typisk optræder i Pontoppidans kortere tekster: den selvtilfredse og magelige præst, som ikke evner at føle virkelig empati med de mindre privilegerede af sine sognebørn men foretrækker at identificere sig helt og fuldt med embedet, positionen, de velbjærgede og den officielle retorik.

Det skal retfærdigvis siges, at en given præst hos Pontoppidan kan indeholde elementer fra flere af disse typer, og selv om typerne på min liste er deriveteret fra hans tekster, implicerer de også en mere fundamental diskussion: hvilke typer af præster kan man mere systematisk forestille sig i en national luthersk folkekirke som den danske på Pontoppidans tid? Kan typerne placeres i et koordinatsystem, og hvilke ville koordinaterne så være? Det ville være et interessant emne for yderligere refleksion.

Pontoppidan har ikke nogen af typerne som sin særlige favorit. Han er kritisk over for de populære og "altfavnende" præster som udvander doktrinerne, men han er ligeledes skeptisk over for de forskellige udtryk for strenghed og fantasmie. En præst får ikke automatisk points for at være radikal og overskridende, for det kan også koste noget på menneskeligheden. Positivt skildrede præster kan godt i visse tilfælde være "systemets mænd" som provst Tønnesen eller sågar en lad levemand som pastor Petersen ("pater Rüdeshimer"). Men det kan også være de ensomme ulve som pastor Fjaltring og pastor Vestrup som til en vis grad har fjernet sig fra deres medmennesker inklusive deres hustruer men udviser en stor indsigt i menneskelivets vilkår (og i kristendommen) og er beredt på at gøre

det rigtige i en given situation, hvor man f.eks. kan hindre et medmenneske i at drukne. Det lader sig ikke let ud fra ydre tegn afgøre, hvem der vil vise sig at være “den gode hyrde”.

Kan denne bredspektrede tilgang over for de danske præster og kristendommen spores i hans offentlige foredrag “Kirken og dens mænd”, eller begiver han sig her ind i et diskursivt domæne, der kalder på mere utvetydige tilkendegivelser? Jeg vil i det følgende gennem en parafrase og en nærlæsning følge den argumenterende og anekdotiske (!) skridtgang i foredraget.

KIRKEN OG DENS MÆND

Pontoppidan erklærer indledningsvis, at 1100 præster (hans estimat for antallet af fungerende danske præster i 1914) bør møde modsigelse, fordi de søndag efter søndag “ivrer mod anderledes tænkende” (Pontoppidan 5). Det virker som en noget polemisk indgang, i betragtning af at der også på dette tidspunkt fandtes forskellige kirkelige retninger i Danmark.

Derpå følger en anekdote (ibid 6). Pontoppidan beretter, hvordan han en gang ved et tilfælde kom til at overvære en teologisk embedseksamen i et auditorium på universitetet. Det var som at blive ført flere hundrede år tilbage i tiden. Det var som at overvære et middelalderligt ritual eller en fældning af en “Gudsdom”, der derefter blev ført ind i en stor protokol. Det kan være svært at greje, hvor meget satire, der er indskrevet i dette erindringsglimt. Scenen modstilles en anden scene (6-7), hvor unge kandidater bliver ordineret til præster af biskoppen i Københavns Domkirke. De er ledsaget af deres stolte forældre og glade kærester eller koner, og stemningen er så idyllisk og “humanistisk”, at det er som om et panoramisk skue åbner sig ud over hele Danmark med alle de gamle hyggelige præstegårde med storkereder på taget.

Den solbeskinnede idyl med de smukke unge mennesker over for den mørke og middelalderlige krypt. Med denne satiriske modstilling snarere end med argumenter synes Pontoppidan at antyde et hykleri, hvor man både kan blæse og have mel i munden, både tilhøre en streng religion og leve det gode liv. Men da han ikke tager skridtet fra scene til eksplicit argument, kan det være svært at identificere den præcise præmis for hans kritik.

Ingen anden dansk embedsmand bliver der gjort så meget stads af, fortsætter Pontoppidan (7). Det ville måske have været passende i gamle dage, hvor kirken var en enhed, og hvor alle præster forkyndte den autoriserede lære som med én mund. Men i dag gør man prædikestolen til kateder for sine private meninger. Dette udsagn står i ejendommelig kontrast til indledningen, hvor de 1100 præster angiveligt udgjorde en samlet meningsfront. Det kan skyldes, at Pontoppidan betragter 1910’ernes “liberale teologi” som den dominerende blandt danske præster. Og i denne fusion mellem en progressiv teologi, der er åben for den samtidige kultur og samfundsdebat, og præsternes private meninger, er det ikke muligt at observere en sammenhængende teologisk eller kirkelig doktrin. Vi vil senere vende tilbage til dette.

I tidligere tider havde præsten stor autoritet, selv om han måske som kandidat var ordinær. Ikke blot var han en religiøs leder og en kongelig embedsmand. Han var også patriark for en stor husholdning i det lokale fællesskab. Det var derfor nødvendigt med et betragteligt ceremoniel for at forlene personen med denne autoritet (8). Men i den aktuelle situation med privatmeninger og almindeligt kaos i doktrinerne udgør det en dramatisk kontrast mellem form og indhold. Men en præst kan ikke blive mæt, erklærer Pontoppidan (9). Selv sine meninger vil han have omskinnet af embedets fulde nimbus.

Højmesse i den danske kirke er centreret omkring præstens prædiken. Dette bidrager ifølge Pontoppidan til den individuelle præsts forfængelighed og selvovervurdering. Det er, som om Pontoppidan her sporer en modsætning mellem indflydelse og kompetence: på et frit marked for offentlige intellektuelle med holdninger ville præsterne eller i hvert fald flertallet af dem ikke have format til at være offentlige talere. Men i kraft af deres job som embedsmænd får de en talerstol og et publikum uden særlig indsats fra deres egen side.

Dette bliver forstærket af, at den jævne mand har bevaret en overtroisk ærefrygt for præsten og hans embede. Pontoppidan fortæller en historie om sin bedstefar (10): En dag havde han svært ved at få sine høstfolk til at arbejde i marken. Faktisk var han nødt til at gå tilbage til præstegården, klæde om til fuldt ornat og vende tilbage til marken med alterbogen i hånden. Så faldt folkene til føje. Uden at bruge betegnelsen beskriver Pontoppidan her en form for "folkereligion", hvor en katolsk opfattelse af præsten som en hellig mand stadig gør sig gældende. Situationen er interessant, fordi bedstefaderens autoritet som patriark for et hus åbenbart bliver anfægtet, hvorfor han må befæste denne autoritet ved at minde sine høstfolk om, at han også er den person i sognet, der repræsenterer den religiøse autoritet.

Den næste historie i foredraget er fra Norge som Pontoppidan havde besøgt et par år tidligere (10-12). Hele landet diskuterede den gang nogle få "uortodokse" holdninger fremført af en ung præst fra Bergen⁴. En generation tidligere havde den store norske forfatter Bjørnstjerne Bjørnson søgt at rejse en diskussion om netop disse forhold, men han blev komplet ignoreret. Den første den bedste kapellan vejer således tungere end en åndskæmpe som Bjørnson, og Pontoppidan konkluderer, at det, såvel i Norge som i Danmark, er svært at hæve sig over teologiens hængedynd. De ørkesløse og endeløse kirkelige stridigheder har forødt så meget tid og så meget af vores bedste kraft gennem de sidste hundrede år, skriver han som et ekko af Georg Brandes og hans kritik af teologiens dominans i det danske intellektuelle liv (12).

Men har de så nogen tro, disse moderne præster? Pontoppidan fortæller nu en historie om en præst fra de gode gamle dage (14-15). Han var en lidenskabelig mand, glad for mad og drikke, med sans for musik og teater. Når han blev fuld,

4. Diskussionen drejede sig om jomfrufødsels troværdighed, og den har betydning i forbindelse med dåbsritualet, hvor jomfrufødslen nævnes. Det er således ikke blot en diskussion om et enkeltstående dogme men om et element i et sakramente og dets iboende kraft. Den norske debat er således parallel til en dansk debat, der angik pastor Arboe-Rasmussen som blev livligt debatteret på tidspunktet for Pontoppidans foredrag. Han nævner også selv Arboe-Rasmussen senere i sit foredrag.

kunne han være nærgående over for kvinder, og det kunne kræve fire mand at lægge ham i seng. Men om søndagen ville han prædike som en sand Guds stridsmand, så varmt og hjertegribende, lutret i anger og bøn, med tårerne løbende ned ad kinderne, at menigheden gik opløftet bort.

En sådan mand ville ikke kunne være præst nutildags. De moderne præster er ulastelige i deres borgerlige vandel, og deres privatliv bliver også set efter i sømmene. Men de kan forkynde læren efter deres eget hoved. Det er sjældent, de udviser nogen personlig grebethed eller ægte sorg og glæde. De synes ikke for alvor at være udfordrede med mærker efter en korsfæstelse af ånden eller kødet. Men de vil hele tiden retlede folket med moralisme og fromme meninger, og de forfatter deres skrifter hyggeligt med en pibe tobak og en kop te. Med James Woods ord kan man sige, at disse præster efter Pontoppidans mening bruger deres status som embedsmænd til at danse en stille ego-dans som sekulære holdningsdannere.

At menigheden kan blive mættet af dette er næsten som det bibelske under med bespisningen. Præsterne har kæmpet drabeligt for deres ret til at tale frit, men nu hvor de har fået den, har de ingenting at sige (17-18). Det er ikke ud fra sammenhængen helt klart, hvad Pontoppidan sigter til, men det må være de pietistiske og grundtvigske reformbevægelser, der gennem tiderne har udfordret den lutherske ortodoksi i statskirken.

Efter dette polemiske festfyrværkeri kan læseren (eller tilhøreren) måske spekulere på, hvad Pontoppidan ville foretrække, at præsterne talte om. Angiveligt har de ikke noget at sige, men andetsteds i teksten får man det indtryk, at de taler for meget og i hvert fald har en trættende tendens til at fremføre deres private meninger.

I næste afsnit (18-21) vender Pontoppidan sig mod selveste N.F.S. Grundtvig (1783-1872). Et afgørende vendepunkt i Grundtvigs liv var, da han i forbindelse med en åndelig krise på Vindbyholt Kro følte, at han kæmpede med Djævelen. En mindsten burde rejses på dette sted, for her blev et nyt Danmark grundlagt, og selv om Pontoppidan ikke billiger det, der blev følgerne af det "middelalderlige optrin", så respekterer han begivenheden som sådan. I Grundtvigs skrifter kan man nemlig føle et "før" og et "efter" dette drama. Han går fra lidenskabsløs objektivitet til personlig erfaring. Det er altså ikke så meget skrifternes indhold som holdningen og lidenskaben bag, der betyder noget for Pontoppidan.

Han har svært ved at forstå, hvorfor de moderne danske præster kan fremstå så sorgløse. I en vis forstand er kirken som et firma, der er gået konkurs på grund af moderne videnskab og bibelkritik (22). Men man kan ikke rigtig mærke det. De er vældig koldblodige. Hvordan kan man respektere en tro, der er så fleksibel?

Pontoppidans position synes her noget kompliceret. Han billiger selv eksplicit ikke "the old time religion" og Luthers katekismus. Han betragter den gamle dogmekirke som "et opsminket lig" (25). Han bebrejder således præsterne for ikke at tro på et system af dogmer som han ikke selv kunne drømme om at tro på. Dette paradoks kan måske forklares ud fra det faktum, at Pontoppidan omvendt heller ikke er en ven af rationalismen som er det mest åbenlyse alternativ til

religionen. I noget, der næsten kan lyde som et ekko af Augustins berømte passage fra *Bekendelser*: “Du har skabt dig til os, o Herre, og vort hjerte er uroligt, indtil det finder hvile i dig”, erklærer han, at “Dette fornyede rationalistiske Tilløb til en Kirkerensning, dette altfor fredelige Forlig med Fornuften, kan overhovedet ikke vække store Forventninger hos nogen, der kender Hjertets inderste Trang. For så billigt Køb, i så stor Magelighed udleverer Tilværelsen heller ikke sine Hemmeligheder.” (25)

Pontoppidan virker ikke som en ven af organiseret religion. Han berører i øvrigt ikke diskussionen om, hvorvidt en nation og en stat overhovedet bør have eller understøtte en bestemt religion. Men den løber alligevel som en understrøm i hans sarkasmer over for disse embedsmænd med deres autoriserede talerstole. Det er dog, som om et samfund fri for religion også foruroliger ham. De moderne præster foretrækker at promovere ideer om politik og social retfærdighed. Med en moderne sprogbrug kunne man sige, at de ikke udnytter deres niche i markedet men i stedet prøver at overtage de sociale reformatorers diskurs. Men hvad burde de tale om ifølge Pontoppidan?

“... den, der søger til Kirkerne for at hente religiøs Oplysning, for at vinde Kundskab om Tilværelsens skjulte Visdom – hvad Religionen dog væsentlig er – han bliver i Almindelighed ladt sørgelig i Stikken. Hyppigst afspises man her med nogle bibelske Sentenser eller med et kønt fremført Salmever (..) hvor en Præst forsøger sig med et mere personligt Vidnesbyrd, sidder man gerne med en dobbelt flov Fornemmelse, fordi det alt for tydeligt mærkes, hvor fattige og intetsigende de Erfaringer er, han taler af, – at han aldrig en eneste Gang for alvor har stået overladt til sig selv ude i de øde Grænseegne mellem denne Tilværelse og det gådefulde Hinsides, aldrig har kendt et af disse dybt ensomme Øjeblikke, der skaber et Menneskes Tro – eller hans Tvivl.” (26-27)

Man må søge uden for kirken, ikke nødvendigvis til “Åndens Stormænd”. Her tænker han nok på digtere eller tænkere. “Der kan også være meget at lære af det uforkvaklede, enfoldige Menneske, hvis Religion slet og ret er Summen af hans Livserfaringer” (27) og efter et nyt udfald mod kirken og mod Sjællands biskop, der tumler “æggesyg rundt i socialdemokratiske Lærdomme som en Gøgemor i en Løvkrone” (27), kommer han med denne opsigtsvækkende forudsigelse: “Men rundt omkring i Verden, i Forskeres og Tænkeres stille Stuer, lægges midt i al Tidens Ståhej Sten på Sten til *den* nye Tempelbygning, som så mange venter på. Vi aner allerede dens Omrids, og en Dag vil den åbne sine Porte for en ny Kultus, der helt og fuldt kan udløse et moderne Menneskes så sammensatte og vidtfavnende religiøse Følelse og give den næring.” (27-28)

Pontoppidan synes således draget af en religiøs “spiritualitet”, der ikke er fikseret i religiøse tekster og dogmer, ritualer og institutioner. At den tidlige nævnte Arboe-Rasmussen hylder “Fritænkere”, ser han dog som Fastelavnsløjer og Sækkevæddeløb, når en Indremissionsk prædikant måske søndagen forinden i samme sogn har “neddundret alle Fritænkere i Svovlpølen” (28-29).

Pontoppidan afslutter foredraget med en vittighed (29-30). Hver søndag står de 1100 præster på deres prædikestole med en autoritet, der går tusindvis af år

tilbage. Den hvide pibekrave skinner i halvmørket som en helgenglorie, der er faldet dem ned om halsen, fordi hovedet har været for lille. Ganske som Hakon Jarl i Oehlschlägers stykke, hvor han vil prøve den gamle kongekrone på sit eget hoved og hvor den falder ham ned over øjnene og får den gamle smed til at sige: “Den bære Kronen, som er Kronen voksen!”

OMSTÆNDIGHEDERNE OMKRING PONTOPPIDANS FOREDRAG

Henrik Pontoppidan holdt meget få offentlige foredrag i sit liv. Måske er “Kirken og dens Mænd” det eneste. Han har formentlig som ung lærer på sin bror Mortens højskole bestøjet talerstolen, men det kan ikke dokumenteres. Livet igennem skrev han kommentarer og anmeldelser i danske aviser, så det er ikke, fordi han ikke var et holdningsmenneske og kunne agere som opinionsdanner. Men skønt hans holdninger kunne være stærke og slående, forekom de ikke altid helt konsistente gennem årene. Min vurdering er, at han var langt mere forfatter end debattør, og at det sidste nok mest af alt var et middel til at få smør på brødet.

Det kan være grunden til, at han ikke som mange af sine forfatterkolleger før og nu rejste Danmark tyndt og holdt foredrag. Måske besad han heller ikke stemmen eller den fysiske fremtoning til at tale et publikum op. Et avisreferat fra foredragsaften synes at bekræfte dette. Pontoppidan var sky som person, også i forhold til selskabs- og foreningsliv, og måske havde han en iboede skepsis over for offentlig fremtræden. Hans romaner indeholder mange eksempler på, at fortælleren mere eller mindre implicit afslører de mekanismer af manipulation og “magi”, med hvilke en mængde kan blive opgejlet og forført af en taler. Havde han selv lyst til at engagere sig i en aktivitet, som han måske fandt moralsk anløben?

Disse spekulationer rejser selvfølgelig en række spørgsmål: Hvorfor accepterede han efter en lang periode med invitationer og kurmageri fra arrangøren at rejse til den fjerne jyske by Aalborg for at tale d. 19. januar 1914? Hvorfor afslørede han ikke emnet for og titlen på sit foredrag før fem dage inden begivenheden? Var det, fordi han ikke havde besluttet sig endeligt for sit emne, eller fordi han ville undgå en masse “spektakel”, når det blev kendt, hvad den berømte forfatter og præstesøn ville tale om?

Enkelte interessante detaljer fortjener at blive nævnt. Pontoppidan gentog sit foredrag i en anden jysk by, Horsens, en måned efter, men han afslog et tilbud om at holde foredraget i København i Studentersamfundet, som var den radikale og venstreorienterede studenterforening, der sikkert opfattede Pontoppidan som en allieret og hans foredrag som en del af også deres sag. I hvert fald erklærede han, at han kun ville tale for sine modstandere! Han nævner også i et andet brev, at han foretrak at tale for et publikum af arbejdere. Disse to udsagn er måske ikke helt indbyrdes konsistente, men facit er, at Pontoppidan 1) ikke ville gå i flok med ligesindende, 2) ikke ville – med hans egne ord – optræde som figur i et varietéteater for at tilfredstille nysgerrigheden hos et litterært publikum.

REAKTIONERNE PÅ PONTOPPIDANS FOREDRAG

Som det er fremgået, var Pontoppidans angreb på præsterne vedholdende foredraget igennem. Hans afsluttende alternativ til kirken og dens mænd var derimod påfaldende vagt og svævende. En underlig spænding kunne dog noteres mellem vagheden, hvad angik det enfoldige menneske og summen af hans livserfaringer på den ene side og så den mere svulstige tale om den nye kultus og den nye tempelbygning på den anden side.

Da “Kirken og dens Mænd” blev trykt i en avis dagen efter, at foredraget var blevet holdt anden gang, udløste det en livlig debat over hele landet. Ikke så overraskende var det ikke mindst kirkens mænd, der svarede og udtrykte en del utilfredshed og oprørthed. Pontoppidan svarede ikke på et eneste af alle disse debatindlæg, og debatten syntes dermed ikke at befordre nogen interessant udvikling i de velkendte positioner. Der var dog en enkelt undtagelse. En pastor Thomasson fra Horsens, som ikke havde hørt foredraget, ville gerne høre mere om det enfoldige menneske og dets livserfaringer⁵, og Pontoppidan skrev rent faktisk et svar til ham. Han fandt det ikke passende at give navne og adresser på disse jævne mennesker, men i stedet henviste han til den danske ingeniør og filosof Ludvig Feilberg (1849-1912). Pontoppidan skriver:

“Hvad man end vil mene om den Levelære, han efterhaanden fik opbygget paa Grundlag af sine indtrængende og andagtsfulde Naturiagttagelser og Fortolkninger – og der er vistnok ikke saa lidt naivt i dem – saa blev han, denne ulærde Ingeniør og Tegnelærer, af Betydning for mange Mennesker rundt om i Norden, og det ikke af de ringeste. *Han vakte eller styrkede hos dem en hjemvægtig Følelse af Samhörighed med alt det i Tilværelsen, der ikke hører Tiden til, der er evigt og uomskifteligt som selve det felles Ophav for alle Ting.* Sin Mening om Nutidskirken har Feilberg mange Steder udtalt ganske aabent. I et af de “Samlerbreve”, han i sine sidste Aar sendte rundt til sine Venner, hedder det:

“Der er et Omraade, hvor Natursproget taler ganske særlig stærkt til et Menneske. Det er Religionens. Jeg siger ikke Kirkens, men Religionens. – – Kirken, der fra første Færd slog saa mægtigt igennem i Kraft af sit stolte Naturindhold, staar i Øjeblikket faktisk udenfor Naturens Grund. Man kan se Tilfælde, hvor fysiske Angreb kan blive besvarede med Skriftsteder, eller hvor Kirkens Mænd i Tilfælde af Uenighed om Skriftens Tydning ligefrem kan holde Afstemning om, hvad der er Sandhed.”

Ludvig Feilberg var altsaa et af de enfoldigt dybe Mennesker, jeg tænkte paa i den nævnte Sammenhæng; og da hans Skrifter netop nu udkommer i en samlet, billig Udgave, tør jeg maaske benytte Lejligheden til at anbefale Læseverdenen at abonnere. *Det havde sikkert tjent os alle bedre, om Kirkefolket blandt andet havde taget denne Mands Tanker op til alvorlig Overvejelse i Stedet for at fremture i at kives og kævles om disse endeløse og ufrugtbare dogmatiske Twistemaal, der i det*

5. <https://www.henrikpontoppidan.dk/text/seclit/secartikler/tomasson/spoergsmaal.html>

sidste Aarhundrede har kostet os saa megen Tid og forødt saa meget af Nationens bedste Kraft.” (mine fremhævninger, ngh)⁶

Hvis vi skal prøve at opsummere Pontoppidans position, føler han ikke, at rationalismen og ideen om fremskridt forstået som sækularisering og “affortryllelse” er tilfredsstillende. Han er ikke i den forstand en af det moderne gennembruds mænd. Taler han for en form for “gen-fortryllelse”? Den kan i hvert fald ikke finde sted gennem kirken eller nogen anden form for institutionaliseret kristendom. Han er ekstremt kritisk over for dogmatiske diskussioner, men på den anden side billiger han åbenlyst heller ikke at forskyde kristendommen over i sociale eller politiske reformprogrammer. Andre verdensreligioner nævnes ikke.

I stedet henviser Pontoppidan til den menneskelige erfaring, enten i form af det enfoldige menneske eller særlige individer, der som Grundtvig har gæstet tilværelsens grænseegne. Rumsterer der en modsætning her mellem det almindelige og det ualmindelige menneske, mellem dette at føle samhørighed med det tidløse i tilværelsen og dette at opsøge eller blive kastet ud i en “aristokratisk-individualistisk” udforskning af tilværelsens grænseegne i en nietzscheansk tradition? Nogle af Pontoppidans mest prominente litterære karakterer, Per Sidenius fra *Lykke-Per* og Torben og Jytte fra *De Dødes Rige*, udviser på forskellig vis en fremmedgjorthed i forhold til livet, hvor de så at sige giver op og sniger sig ud ad en bagdør i form af stoicisme, heroisme eller angst⁷. Det enestående individs behov for at bekræfte eller udgrunde sin personlige eksistens kan være så forceret, at det til syvende og sidst kun kan forsones sig med livet i døden: Sein-zum-Tode, Heidegger spolet hurtigt frem mod enden. Et positivt alternativ i forfatterskabet kan findes i Jakobe Salomon og hendes asyl⁸ eller i nogle af bipersonerne, der er i stand til at tage livet som det kommer.

Hvad angår Pontoppidans forhold til kirken og dens mænd senere i livet, efter foredraget i 1914, er der visse tegn på⁹, at han sympatiserede med de danske “barthianere”, også kaldet Tidehverv efter navnet på deres tidsskrift, som fra 1920’erne og frem var inspireret af den schweiziske teolog Karl Barth og den såkaldte “dialektiske teologi”. Han læste tidsskriftet, og han kan have set disse præsters særdeles barske og kompromisløse stil i den kirkelige og teologiske debat som noget efter hans smag. I hvert fald vendte de sig skarpt mod både det kirkelige establishment og den liberale teologi. Gennem en sympati for Tidehverv kunne han komme fri af den underlige benlås, han havde lagt sig i, hvor han tog afstand fra den gamle dogmereligion, samtidig med at han beundrede dens lidenskabelige repræsentanter. Tidehverv kan have forekommet ham at være en

6. https://www.henrikpontoppidan.dk/text/kilder/artik/journalistik/pca300a_horsens.html

7. I *Pontoppidans præster. Henrik Pontoppidan mellem Kierkegaard og Nietzsche* af Anders Raahauge bliver disse hovedpersoner på perspektivrig vis analyseret og diskuteret som en slags sekulære forkyndere.

8. Se Søren Blak Hjortshøjs artikel “Lykke-Per som velfærdsroman” i *Pontoppidania* nr. 1

9. Pontoppidan nævner Tidehverv i to breve

https://www.henrikpontoppidan.dk/text/kilder/breve/jepesen_niels/1930_10_26.html

https://www.henrikpontoppidan.dk/text/kilder/breve/jepesen_niels/1930_02_20.html

legitim tilbagevenden til den kristne tradition, og en af hans mange præster (pastor Fjaltring fra *Lykke-Per*) er ofte blevet udlagt som "Tidehverv før Tidehverv".

AFSLUTTENDE BEMÆRKNINGER

Hvad kan vi konkludere på vores nærlæsning af foredraget "Kirken og dens Mænd"? På overfladen er teksten ekstremt polemisk med skarpe holdninger, men når man graver lidt dybere, synes Pontoppidans angreb på de 1100 præster generaliserende og noget proportionsløst. De indre forskelle på kirkelige retninger bliver overhovedet ikke taget i betragtning, modstillingen mellem lidenskab i de gode gamle dage og den overfladiske nutid virker noget demonstrativ og karikeret, og hans vision angående et åndeligt alternativ til kirken er påfaldende vagt med en tendens til det "sværmeriske" for nu at bruge et gammelluthersk skældsord. Og Pontoppidan er dog ellers netop i sit forfatterskab kendt for at være en satirisk eller sarkastisk revser af tendenser til romantik og sværmeri. Man kunne faktisk godt forestille sig de lidt svulstige ord om den nye kult og den nye tempelbygning lagt i munden på en litterær figur, som udsættes for fortællerens beske ironi.

Dette peger på, at det var fiktionen og romanformen, der var Henrik Pontoppidans naturlige medium. Her kunne allehånde nuancer og ambivalenser, hvad angår f.eks. præster, kirke, religion og følelse af samhørighed med tilværelsen (eller det modsatte) blive repræsenteret og undersøgt i litterære karakterer anbragt i specifikke livsomstændigheder. Her kunne han lade sit berømte tvesyn spille. Det kunne han tydeligvis ikke i foredraget, som er næsten demonstrativt énsidigt og énsynet.

Denne iboende kompleksitet i Pontoppidans syn på præster gør det svært at placere ham som aktør i en simpel fortælling om moderniseringen af Danmark. Han er forbeholden overfor sækulariseringen, men han er på den anden side ikke fortaler for "the old time religion". Hans alternative spiritualitet inspireret af Ludvig Feilberg forekommer vag og uafklaret. Den kan ikke alene bestå i naturfølelse, for hans tekster er fulde af skepsis, når det kommer til romantiske levninger af naturidyl og sværmeriske naturstemninger.¹⁰

Og måske kan en særlig kristen indflydelse spores i hans værk. I forbindelse med citatet af James Wood skrev jeg, at man kan skrive om andet end præster ved at skrive om præster. Måske kan man også blive klog på andre ting ved at iagttage præster. Pontoppidans fortrolighed med "pastorale attituder" og hans udviklede kritik af sådanne attituder kan have skærpet hans følsomhed over for enhver form for modsigelse mellem ord og handling, mellem tro og gerning. De etiske og menneskelige fordringer til en præst er ikke nemme at indfri, især ikke hvis man samtidig gerne vil træde ego'ets mere eller mindre stille dans. Man træder ind i en modsigelsesfuld eksistens. Fornemmelsen for sådanne modsigelser er en del af Pontoppidans arv som præstesøn, og han bærer den med sig ud i

10. Det er dog velkendt, at Pontoppidan også besad en indre romantiker, som han brødes med. Og naturbegrebet kan for ham også række dybere end hvad en skepsis over for natursværmeri indbefatter, jf. Mogens Pahuus' diskussion i nærværende nummer af "Pontoppidaniana".

det verdslige liv som et skarpt blik på både individer og bevægelser med høje og ideale ambitioner.

ABSTRACT

Henrik Pontoppidan was a man of strong convictions, but he did not give many public lectures. Perhaps “The Church and Its Men” (1914) was the only one. Here, he delivered an uncompromising critique of the Danish national church, especially its priests. In the article, “The Nuanced Author and the One-Sided Lecturer: On Pontoppidan’s Views on Priests in the Literary Work and in the Lecture “The Church and Its Men.” Nils Gunder Hansen closely examines the lecture and points out that its one-sided criticism of priests contradicts the diverse and nuanced priestly figures we find in Pontoppidan’s literary works. Towards the end of the lecture, he hints at a spiritual alternative to organized religion, partly inspired by Ludvig Feilberg.

Nils Gunder Hansen, f. 1956, er professor emeritus fra Institut for Sprog- og Kulturvidenskaber ved Syddansk Universitet og tidligere leder for Pontoppidan Centret sammesteds

BIBLIOGRAFI

- Andersen, Niels Knud og Lindhardt, P. G. (1966): *Den danske Kirkes Historie, bd. VIII*. Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag: København
- Behrendt, Flemming. 2019: *Livsrusen. En bog om Henrik Pontoppidan*, København: Gads Forlag
- Fukuyama, Francis. 2014: *Political Order and Political Decay*, Farrar, Strauss and Giroux
- Jenkins, Richard. 2011: *Being Danish. Paradoxes of Identity in Everyday Life*. Museum Tusulanums Forlag.
- Koch, Hal og Kornerup, Bjørn (1958): *Den danske Kirkes Historie, bd. VII*. Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag: København
- Korsgaard, Ove. 2004: *Kampen om folket. Et dannelseperspektiv på dansk historie gennem 500 år*, København: Gyldendal
- Lindhardt, P. G. (1978): *Vækkelse og kirkelige retninger. 3, reviderede udgave*. Århus: Forlaget Aros
- Petersen, Jørn Henrik. 2016: *Fra Luther til konkurrencestaten*, Syddansk Universitetsforlag
- Pontoppidan, Henrik (1914): *Kirken og dens mænd. Et foredrag*. Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag: København og Kristiania
- Raahauge, Anders. 2023: *Pontoppidans præster. Henrik Pontoppidan mellem Kierkegaard og Nietzsche*, Fønix
- Søe, N. H. (1965): *Dansk teologi siden 1900*. G. E. C Gads Forlag: København
- Wood, James (2019): *Serious Noticing. Selected Essays*. Vintage: London
- Zuckerman, Phil. 2008: *Society without God: what the least religious nations can tell us about contentment*. New York: New York University Press.